MICHAŁ BALOGH
Uniwersytet Warszawski
Université Paris 1, Panthéon-Sorbonne
ORCID: 0000-0002-5673-3524

Misja Kościuszki do Paryża w 1793 r. Wyjaśnienie sprawy memoriałów przekazanych ministrowi Lebrunowi*

Pani Profesor Zofii Zielińskiej z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin

Słowa klucze: Rewolucja francuska, Kościuszko, insurekcja, emigracja, dyplomacja, Żyrondyści

Keywords: the French Revolution, Kościuszko, the Kościuszko Uprising, emigration, diplomacy, the Girondins

Studia nad źródłami dotyczącymi relacji polsko-francuskich okresu drugiego rozbioru pozwoliły dotrzeć do dokumentów, które przedstawiają misję Kościuszki do Paryża i poglądy zebranych wówczas w Lipsku polskich emigrantów w nowym świetle. Badacze zajmujący się od ponad wieku szczegółami tych wydarzeń od początku traktowali niewłaściwy dokument, jako jeden z dwóch memoriałów wiezionych przez przyszłego Naczelnika nad Sekwanę w styczniu 1793 r. Ta błędna, wypaczająca realia wersja zapisała się niestety w historiografii. Udało się jednak nie tylko udowodnić, że historycy mylili się w tej kwestii, lecz także odszukać we francuskim Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych oryginał właściwego tekstu, natomiast w Archiwum Publicznym Potockich bruliony obu memoriałów, co pozwoliło ustalić ich autorstwo.

Ze względu na liczne kontrowersje dotyczące pobytu Kościuszki w Saksonii oraz polemikę, która rozgorzała w historiografii, najpierw naświetlony zostanie stan wiedzy na temat tych kilku dni pobytu Naczelnika nad Elsterą.

* Niniejszy artykuł został przygotowany w ramach grantu badawczego „Preludium-20", przyznanego przez Narodowe Centrum Nauki i realizowanego w latach 2022–2025, o numerze 2021/41/N/HS3/02152, pt. „Agent rewolucyjnej Francji na służbie Rzeczypospolitej. Działalność Piotra Parandiera w latach 1792–1799".

POBYT KOŚCIUSZKI W SAKSONII

Kwestia pobytu Kościuszki w Saksonii na przełomie 1792 i 1793 r. wywołała żywą dyskusję wśród historyków schyłku XIX i początku XX w. Niejasności w kwestii dat, zamiarów i rzeczywistych przedsięwzięć przyszłego Naczelnika wynikały z niewielkiej ilości materiału źródłowego, niejednoznacznej treści listów oraz tajnego charakteru misji do Paryża. Wątek ten wydaje się być w historiografii mocno poplątany; być może praca nad korespondencją i działalnością Parandiera jest dobrym pretekstem do uporządkowania faktów przywoływanych w wielu pracach.

Jednym z wątków, który nie został ostatecznie wyjaśniony, jest doniesienie Kościuszce o nadaniu mu obywatelstwa francuskiego 26 sierpnia 1792, co bez wątpienia predestynowało go do reprezentowania emigrantów polskich nad Sekwaną. Już Tadeusz Korzon, kreśląc *Biografię z dokumentów wysnutą*, uznał, że Kościuszko o tym zaszczycie dowiedział się dopiero w Lipsku[1]. Kilka lat później Bronisław Dembiński zwrócił uwagę na kilka listów Descorchesa odnoszących się do Kościuszki, publikując ich fragmenty. Powołał się na nie następnie Kozłowski. Według źródła, „Il ne parle pas non plus du décret qui l'honore de la qualité de citoyen français. Je sais pourtant qu'il en a reçu compliment de félicitation et qu'il y a paru sensible" — pisał francuski ambasador do Paryża 26 września 1792[2]. Zaskoczony powściągliwością Kościuszki Kozłowski sugerował nawet, że postąpił on wbrew kurtuazji wobec przedstawiciela narodu, którego reprezentacja przyznała mu obywatelstwo. Będąc przekonanym co do prawdziwości cytowanych słów listu, uważał, że „wysoce nieprawdopodobnem byłoby i tak, aby dekret ten został tak długo nieznanym Kościuszce, bawiącemu w stolicy, obcującemu z dyplomatami, w czasie, gdy tak chciwie chwytano wieści z Francyi, gdy «cała Warszawa» czytała Moniteur'a"[3]. Sceptycyzm okazany wobec Descorchesa tłumaczyć można ogólną postawą, którą przyszły Naczelnik przyjmował wielokrotnie wobec Francji i rewolucji — czy to w trakcie przygotowań do insurekcji, tworzenia Legionów czy ostatecznie wobec Napoleona. Wydaje się więc, że po prostu nie obywatelstwa oczekiwał z Paryża, ale realnej pomocy. Korzon odpowiedział w kolejnej swojej pracy, broniąc wcześniej wysnutych własnych wniosków, jednak nie podając żadnych nowych źródeł[4]. Jego argumenty nie wydają się być jednak przekonujące.

Ostatecznie wydaje się, że przyjąć można wersję zaproponowaną przez Kozłowskiego, za czym przemawiają nie tylko argumenty źródłowe, lecz także realia. Nawet jeśli wieści o przyznaniu obywatelstwa nie byłyby znane Kościuszce już we wrze-

[1] KORZON 1896, s. 262.

[2] M.L. Descorches do P. Lebruna, Warszawa, 26 IX 1792, AD, CP, Pologne 320, k. 247; DEMBIŃSKI 1897, s. 794–795.

[3] KOZŁOWSKI 1899, s. 5–6.

[4] KORZON 1904, s. 49.

śniu, to najpewniej dotarły do niego przed wyjazdem do Lipska — było to jednym z powodów wydalenia go zza kordonu austriackiego[5].

Kolejną kwestią dyskusyjną były daty przybycia i wyjazdu Kościuszki z Saksonii. Nie udało się dotąd ustalić dokładnego dnia jego pojawienia się w Lipsku. Badacze są jednak zgodni, że musiało to nastąpić tuż przed Bożym Narodzeniem[6]. Jedyne nowe informacje, które można podać, dotyczą jego pobytu w Dreźnie i wizyty u Barbary Czartoryskiej oraz spotkań z rodakami odbytych przed 29 grudnia. Tego dnia pisał do Konstancji z Czartoryskich:

> Powróciłem z Drezna, gdzie się widziałem z księżną Stolnikową, od której wiele odebrałem łask, ze mną się przez czas bawiła […]. Wielu z Polaków u mnie było. Księstwo Kurlandzkie i wielu innych chcieli się ze mną poznać, ale odmówiłem […] a to z przyczyny, abym nie był w gazetach umieszczonym. O miejscu Lipska sama byś JWW. Pani Dobrodziejka przyznała, że jedne jest w tych czasach dla spokojności[7].

Równie niejednoznaczna jest sprawa związana z wyjazdem przyszłego Naczelnika z Saksonii, a także toku jego współpracy z emigrantami i Parandierem. Nie ma żadnych wzmianek źródłowych, które *expressis verbis* mówiłyby o konkretnym dniu opuszczenia grona rodaków. Zaprzeczyć trzeba najświeższemu twierdzeniu Jacka Staszewskiego, który pisał:

> […] dotarła do Drezna wiadomość, że Tadeusz Kościuszko 10 stycznia 1793 r. wyjeżdża wraz ze Stanisławem i Ignacym Potockimi do Drezna, skąd Ignacy udawał się do Karlsbadu, zaś Stanisław z Kościuszką mieli powrócić za kilka dni do Lipska. Wyjazd ten, jak powszechnie wiadomo, pozorował tylko dłuższą wyprawę przyszłego Naczelnika do Paryża[8].

Mogłoby się wydawać, że informacja rozstrzyga spór, jednak dokładne spojrzenie na źródło, z którego mógł korzystać autor — a przypisów niestety nie zamieścił — sugeruje znaczącą pomyłkę. W dokumentach policji drezdeńskiej znajduje się notatka do ułudy przypominająca treść wniosków Staszewskiego, co pozwala sądzić, że właśnie na niej się oparł:

> Die auf dem mir zugesendeten Zettel, welchen ich hier beylege, genannte Person ist unter dem Nahmen Kosciusko, allhier wirklich angekommen. Er hat bisher im Churprinz die Zimmer der Gräfin Potocka, die nach Carlsbad vorausgegangen ist, bewohnt. Auf bevorstehenden Freytag, den 10ten dieses, wird er, wie gesagt wird, mit dem General und dem Marschall Potocki nach Dresden reisen. Der General

---

[5] J. Świętorzecki do I. Potockiego, Warszawa, 12 grudnia 1792, w: RYMSZYNA, ZAHORSKI 1961, s. 112.

[6] Tu historycy są zgodni: KORZON 1904, s. 49–50; KOZŁOWSKI 1899, s. 7–8.

[7] T. Kościuszko do K. Zamoyskiej, Lipsk, 29 grudnia 1792, w: PEZDA 2005, s. 296–297.

[8] STASZEWSKI 1986, s. 152.

> wird von da seiner Gemahlin ins Carlsbad nachfolgen, der Marschall aber wird mit Kosciusko zurückkommen und der letztere wird künftig in einem neben dem Helm gelegenen Haußе wohnen, wo er einige Zimmer gemiethet hat[9].

Dostarczające tak wielu szczegółów pismo jest jednak datowane na 8 maja 1793. Wyjaśnia zatem okoliczności przybycia Kościuszki do Saksonii już po pobycie w Paryżu, które to bez wątpienia zasługują na osobne rozważania. Ostatecznie najdalszym od błędu, a w zasadzie pewnym jest wniosek, według którego „data wyjazdu z Lipska pozostaje w chwiejności pomiędzy 8-ym i 18-ym stycznia”[10]. Saksonię opuścił wówczas wraz z towarzyszącym mu Eustachym Kołłątajem — bratankiem Hugona.

Instrukcje ułożone przez środowisko emigracyjne nie są znane w formie oficjalnej, zostały jednak z pamięci przelane na papier przez Parandiera. Spisał je dla Lebruna, niekoniecznie za aprobatą patriotów, gdyż nie dysponował oryginałem, a Kościuszko nie wiózł ich w formie listu okazywalnego. Trudno z całkowitą pewnością ocenić jego rolę w opracowywaniu wytycznych misji i omawianiu memoriałów, które otrzymał delegat. Wiemy, że wytyczne jedynie mu przeczytano. Być może częściowo lub pośrednio uczestniczył w rozmowach na temat ich treści — zapamiętał je dość dokładnie:

> J’ai cherché à m’en rappeler les expressions autant que ma mémoire m’a pu le permettre, d’après une lecture très rapide qui m’en a été faite [podkr. — M.B.]. Ainsi, si je ne vous garantis pas toutes les expressions, je puis vous assurer de tous les points et de leur exactitude. Ils sont au nombre de 12[11].

Być może w ułożeniu instrukcji nie uczestniczył bezpośrednio, jednak wiadomo, że widział lub słyszał je przed wyjazdem Kościuszki. Udziału w rozmowach możemy się więc tylko domyślać.

---

[9] Copia. Schreibens de dato Leipzig vom 8, May, 1793, SHStD, GK, Loc. 1430/2, k. 1.

[10] KORZON 1904, s. 50–51. Początkowo autor wnioskował, że jest to dzień 8 stycznia (KORZON 1894, s. 267–268), jednak pod wpływem analiz Kozłowskiego (KOZŁOWSKI 1899, s. 23) wziął pod uwagę szerszy zakres czasowy. Podstawą analiz były dla autorów listy Parandiera do Lebruna i Kołłątaja do Strassera. Najpierw 16 stycznia francuski agent pisał: „Le général Kosciuszko est porteur de deux mémoires…”, następnie w liście z 18 stycznia czytamy: „Cette lettre, Citoyen Ministre, vous parviendra sans doute avant celle que je vous ai écrite par le citoyen général Kosciuszko”. Kołłątaj 19 stycznia wspomniał zaś o wyjeździe Kościuszki (H. Kołłątaj do L. Strassera, Lipsk, 19 stycznia 1793; SIEMIEŃSKI 1872, s. 172). Trudno więc zgodzić się z wnioskami zawartymi w *Polskim słowniku biograficznym*, zgodnie z którymi Kościuszko „po naradach z Ignacym Potockim i Kołłątajem przed 8 I 1793 r. wyjechał do Francji” (HERBST 1968, s. 433–434).

[11] P. Parandier do P. Lebruna, Lipsk, 18 stycznia 1793, AD, CP, Pologne, 321, k. 28r, instrukcje w tymże liście na kartach 28–30; DEMBIŃSKI 1897, s. 796; KRAUSHAR 1903, s. 26–31.

MEMORIAŁY DLA MINISTRA LEBRUNA

Najprawdopodobniej na przełomie grudnia i stycznia zredagowane zostały dwa memoriały, które Kościuszko otrzymał przed wyjazdem. Kluczowe informacje na ich temat podaje Parandier — warto przytoczyć dokładnie całe fragmenty listów. 16 stycznia pisał on do ministra Lebruna:

> Le général Kosciuszko est porteur de deux mémoires qui joignent la précision à l'exactitude. L'un sur l'état actuel de la Pologne, l'autre sur les liaisons de cette République avec la Prusse [podkr. — M.B.]. Les faits qu'ils renferment sont des [k. 26v] leçons pour les peuples. Guillaume n'a répondu à la bonne foi et à la confiance des Polonais que par la plus noire des trahisons, la plus abominable des perfidies. J'ajouterai à ces deux écrits quelques observations sur les personnes et sur les choses. Je m'étais proposé de vous les adresser avec cette lettre, mais elles sont encore en désordre et le temps m'a manqué. Elles feront partie de ma correspondance ultérieure[12].

Tej treści odpowiadają dwa memoriały zamieszczone w jednostce zawierającej korespondencję polityczną, zatytułowanej „Pologne supplément 14". Pierwszy zatytułowany został *Notice sur l'état actuel de la Pologne*, drugi *Exposé des faits relatifs à la conduite de la République de Pologne aux années 1788, 89, 90, 91, 92 dans ses rapports avec la Prusse*. Dołączone są do nich dwie tabele, A i B, które zostaną omówione poniżej[13].

W liście odnoszącym się do instrukcji przekazanych Kościuszce Parandier zawarł kolejne informacje:

> III
>
> Que d'après les différentes notices [podkr. — M.B.] remises au citoyen Kosciuszko pour être présentées au Citoyen Ministre des Affaires étrangères soit sur l'oppression russe en Pologne et les moyens de faciliter une insurrection nationale le ministre se convaincra que ce dernier point ne peut s'effectuer que par une guerre contre la Russie ou tout autre moyen qui puisse faire évacuer une partie des troupes du territoire polonais[14].

Znajdujemy więc informacje o „różnych notatach", które dostał Kościuszko. Mowa jest prawdopodobnie o pismach Parandiera, które chciał przekazać mini-

---

[12] P. Parandier do Lebruna, Lipsk, 16 I 1793, AD, CP, Pologne, 321, k. 26; DEMBIŃSKI 1897, s. 795; KRAUSHAR 1903, s. 22.

[13] *Notice sur l'état actuel de la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 316–319, 326–327; *Exposé des faits relatifs à la conduite de la République de Pologne aux années 1788, 89, 90, 91, 92 dans ses rapports avec la Prusse*, ibidem, k. 320–325, *Table A*, k. 328–331, *Table B*, k. 332–333.

[14] P. Parandier do P. Lebruna, Lipsk, 18 stycznia 1793, AD, CP, Pologne, 321, k. 28v; DEMBIŃSKI 1897, s. 797; KRAUSHAR 1903, s. 28.

strowi, korzystając z podróży delegata. Sam wszak informował: „J'ajouterai à ces deux écrits quelques observations sur les personnes et sur les choses". W Memoriale Kołłątaja znajdujemy ponadto wzmianki o propozycjach Kościuszki dla ministra, jednak trudno wnioskować, czy były to ustalenia ustne, czy zawierała je instrukcja, czy też jakieś osobne pismo[15]. Najprawdopodobniej są to jedynie nieformalne, wstępne ustalenia. Nic jednak nie wskazuje, by jednym z dokumentów mógł być całkowicie radykalny i wykraczający poza realia, a wielokrotnie cytowany *Mémoire sur la Pologne*, do którego największą wagę przywiązali polscy historycy, jako głównego memoriału dostarczonego francuskiemu ministrowi.

Asumpt do takiego rozumienia dał artykuł Kozłowskiego opublikowany w 1906 r. Autor wyjaśniał w nim, że dokumentami wiezionymi przez Kościuszkę był właśnie *Mémoire sur la Pologne* oraz *Notice sur l'état actuel de la Pologne*, nie biorąc zupełnie pod uwagę Exposé dotyczącego Prus. Ten ostatni tekst jednak sporządzony został jednak w tym samym czasie, tym samym charakterem pisma i w identycznej formie, co *Notice*... oraz dwa załączniki w formie tabel A i B, na które badacz sam zresztą się powoływał[16]. Tłumaczenie pierwszego memoriału przedrukował Henryk Mościcki w *Pismach Tadeusza Kościuszki*, następnie tekstem posłużył się bezrefleksyjnie Leśnodorski[17]. Wersję tę przyjęli także w swoich pracach Adam Próchnik[18], Bartłomiej Szyndler[19] i Henryk Kocój[20].

Kozłowski nie omieszkał również przedstawić swoich wniosków francuskim badaczom. Opisując w swoim artykule misję Kościuszki do Paryża, zamieścił on w aneksie źródłowym zarówno spisane przez Parandiera punkty instrukcji, jak i zgubny *Mémoire sur la Pologne*[21]. Treści wpisały się więc również w historiografię francuską, wnioski powtórzył bowiem parę lat później Grossbart, kreśląc zarys polskiej polityki pierwszych sześciu lat rewolucji[22]. Sugerował się oczywiście Kozłowskim, skoro powoływał się na jego publikację. Nie przestaje zaskakiwać fakt, że fragment listu Parandiera z 16 stycznia („Le général Kosciuszko est porteur de deux mémoires […] L'un sur l'état actuel de la Pologne, l'autre sur les liaisons de

[15] „konkludował, żeby wysłała flotę na Morze Bałtyckie, żeby flotylle zakupiła u Szwedów, żeby dała broni ręcznej i armat i 30 miljonów złł., a on tym sposobem obowiązywał się, gdziekolwiek wylądowawszy, czy w Litwie, rozpocząć insurekcję […]. Descorches prócz tego wysłany do Stambułu, aby przybliżał wojnę turecką z Moskwą […]. Obiecywał zaś najmniej 100 tysięcy, oprócz aktualnie będącego żołnierza, i na tyle żądał broni" (*Memoryał Kołłątaja o przygotowaniach do powstania r. 1794, napisany dla Tomasza Wawrzeckiego*, w: TOKARZ 1905, s. 233).

[16] KOZŁOWSKI 1906, s. 803.

[17] MOŚCICKI 1947, s. 71–74; LEŚNODORSKI 1960, s. 149–152. W *Polskim słowniku biograficznym* znajduje się lakoniczne nawiązanie do tego memoriału: „wiózł memoriał zapowiadający radykalne reformy społeczne" (HERBST 1968, s. 434).

[18] PRÓCHNIK 1964, s. 207–210.

[19] SZYNDLER 1991, s. 171–172; SZYNDLER 2001, s. 27–28.

[20] KOCÓJ 1976, s. 129; KOCÓJ 1987, s. 122–123.

[21] KOZŁOWSKI 1923, s. 481–499.

[22] GROSSBART 1929, s. 249–251.

cette République avec la Prusse") został ogłoszony drukiem polskim historykom w 1897 r., francuskim badaczom zaś 25 lat później[23].

Chociaż tekst był przywoływany w historiografii, wydany i zwięźle omówiony przez badaczy, należy przyjrzeć mu się raz jeszcze, by wyłuszczyć, jakie koncepcje niesłusznie były dotąd przypisywane emigrantom polskim[24].

MÉMOIRE SUR LA POLOGNE

Treść memoriału podzielona została na trzy części[25]:

> Avantages que la France retirerait d'une révolution en Pologne,
> Moyens de faire la révolution en Pologne,
> Sur quelles bases serait fondé le gouvernement que la révolution établirait en Pologne.

W pierwszej części autor, odwołując się do głoszonych haseł rewolucji, zasad równości i wolności, wylicza dodatkowe powody, dla których Francja mogłaby mieć interes we wsparciu sprawy polskiej. Wysuniętym na pierwszy plan argumentem była myśl rozszerzenia przez naród polski republikanizmu w Rosji, „de planter et de faire verdir l'arbre de la liberté jusques parmi les glaçons de Pétersbourg". Jako jedyny sposób zagwarantowania pokoju uważał więc ujarzmienie i obalenie imperialnego despotyzmu, przekonując, że zagraża on bezpośrednio Republice przez agitacje i intrygi.

Dowodził ponadto, że wzniecanie ognisk powstańczych przeciwko despotom byłoby dla Francji dużo mniej kosztowne niż toczenie bezpośrednich walk, odnoszenie zwycięstw i utrzymywanie wojsk. „Dès que la révolution serait faite en Pologne, cent mille hommes libres qui se battraient très bien et qui tomberaient à dos sur la Prusse et sur l'Autriche", przekonywał jednocześnie.

Wyrażając następnie głęboką wiarę w plany Republiki, która „veut s'environner au-delà du Rhin par une ceinture de républiques fédératives"[26], zauważał, że przy

---

[23] List ogłoszony został dwukrotnie: DEMBIŃSKI 1897, s. 795; KOZŁOWSKI 1923, s. 487.

[24] Jednym z historyków, którzy omówili artykuł po Kozłowskim, był Leśnodorski. Trzeba niestety przyznać, że autor (LEŚNODORSKI 1960, s. 149–152) temat podjął nierzetelnie. Źle wskazał umiejscowienie materiału źródłowego, nie znajduje się on bowiem w „Arch. Nationales w Paryżu, III, 74" (jeśli już, to warto wskazać dokładnie sygnaturę: AN/AF III, 74), zaś w AD, CP, Pologne, suppl. 14). Tekst został przedrukowany najpierw przez Kozłowskiego, wraz z drugim memoriałem, którego treść w monografii została przemilczana, a dopiero później przez Mościckiego. Wniosek, jakoby Parandier odegrał ważną rolę przy redagowaniu tekstu, jest nieprawdziwy i niczym niepodparty. Informacja, że Dmochowski „trzymał pióro" też nie została przez autora uzasadniona.

[25] *Mémoire sur la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 287–290 (karty w rękopisie umieszczone są nie po kolei); KOZŁOWSKI 1906, s. 795–799; ten sam tekst w: MOŚCICKI 1947, s. 71–74. Ze względu na wagę każdego sformułowania opierać się będę na oryginale.

[26] *Mémoire sur la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 287v.

takim systemie geopolitycznym, którego trwałość trudno było przewidzieć, sojusznik na wschodzie byłby szczególnie cenny. Miał być to:

> une nation amie et alliée, peuplée encore à présent de huit millions d'âmes et pouvant avoir une force armée de trois cent mille hommes, qui dans tous les temps, en imposeraient aux peuples voisins de la France et réprimeraient ceux dont l'ambition entreprendrait de troubler sa tranquillité[27].

Na koniec autor deklaruje mnogość innych korzyści, które Republika mogłaby odnieść ze wzniecenia rewolucji w Rzeczypospolitej — zarówno politycznych, jak i handlowych — a także głęboką wdzięczność narodu polskiego.

Jedyne konkretne czy w jakiejkolwiek mierze zbieżne z rzeczywistością elementy tej części memoriału ograniczają się do kilku fraz. Mrzonka o powołaniu pod broń 300 tys. żołnierzy, nie posiadając broni ani pieniędzy, czy wizje dotyczące zaprowadzenia w Rosji republikanizmu nie mogły przekonać żadnego trzeźwo myślącego polityka do poważnego rozważenia postulatów. Już na tym etapie trudno przyjąć, że Kołłątaj, Potoccy i inni emigranci mogli być tak oderwani od rzeczywistości.

Kolejną częścią memoriału jest opis sposobów wywołania rewolucji. W tej partii autorzy zawarli powtarzane już niejednokrotnie deklaracje o możliwości przeprowadzenia jej w Polsce, czego dowodem miał być Sejm Wielki: „composée uniquement de la classe nobiliaire, c'est cependant celle-là qui dès lors, sans en être même pressée par la force des choses, a senti par la seule force de la raison, la nécessité d'établir un gouvernement plus égal et plus populaire"[28]. Wzorem i przykładem zarówno do reform, jak i walk, były sukcesy narodu francuskiego.

W wymiarze geopolitycznym nie odstępowano od wizji poderwania raz jeszcze pod broń państw tradycyjnie wrogich despotyzmowi rosyjskiemu — Szwecji oraz Turcji. Przekonywano, że imperatorowa będzie świadoma zagrożenia i konieczności wycofania wojsk z Rzeczypospolitej:

> La déclaration de guerre par les Turcs, suivie de celle des Suédois à la Russie, forcera Catherine à retirer la plus grande partie de ses troupes. Mais, comme il paraît qu'elle s'y attend, elle a permis à 20 000 Prussiens d'entrer en Pologne. Il est très probable qu'un nombre égal d'Autrichiens entreprendra le même brigandage politique. Il faut donc faire suivre la déclaration de guerre par d'autres mesures; d'autant plus que les Turcs seraient écrasés par la Russie et par l'Autriche, si on ne suscitait d'autres embarras à ces puissances[29].

Środkiem zaradczym miało być wzniecenie powstań na Węgrzech, w Galicji, w Czechach, na Śląsku, w Prusach i Rosji. Te umożliwić miały Polakom insurekcję,

---

[27] *Mémoire sur la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 290.

[28] *Mémoire sur la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 290v.

[29] *Mémoire sur la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 288v.

a Francuzów odciążyć na własnym froncie. „Les Patriotes Polonais concourront utilement à exciter ces insurrections" — dodawano.

Autor proponował wreszcie wysłać 10 do 15 tys. żołnierzy francuskich na Krym celem wsparcia wojsk tureckich, a następnie wkroczenia do Polski z transportem broni. Cała ta operacja miałaby zakończyć się sukcesem w ciągu trzech miesięcy[30].

Ostatnia część memoriału kreśliła przyszły ustrój Rzeczypospolitej, oparty przede wszystkim na zasadach wolności i równości. Autor przekonywał, że naród polski, mając za przykład sukcesy francuskie, może dorównać im w zakresie reform i przeprowadzić podobne na własnym gruncie:

1. L'abolition de la royauté.
2. L'abolition du sénat ou de la chambre haute.
3. La suppression du haut clergé.
4. Que tout homme, de tel Pays, Etat et religion que ce soit, sera libre d'acquérir et de posséder des propriétés foncières.
5. Que tout homme possédant une propriété foncière ou payant un impôt quelconque, aura le droit d'élire et d'être élu à toutes les fonctions publiques.
6. D'après cela, abolition entière du servage des paysans, la liberté et les loix déclarées égales pour tout le monde.
7. Toute la Nation serait armée, les biens de la Couronne, les starosties et les terres du clergé serviraient à l'entretien de la force armée.
8. Toutes ces bases seraient décrétées huit jours après l'assemblée de la Diète, exécutées de suite et dans deux ou trois mois, la guerre serait faite, à la Russie, à la Prusse et à l'Autriche[31].

Nie trzeba więc przekonywać czytelnika, że również takie postulaty, jak wzniecenie przez patriotów polskich powstań na Węgrzech, Galicji, Czechach, Prusach i w Rosji, zniesienie monarchii i likwidacja wyższego kleru, nie mogły wyjść spod ręki obecnych wówczas w Lipsku Polaków.

MEMORIAŁY, KTÓRE ZŁOŻYŁ KOŚCIUSZKO MINISTROWI LEBRUNOWI

Pierwszy z dwóch memoriałów wiezionych przez Kościuszkę, a które uznać można za pewny element przesyłki, zatytułowany był *Notice sur l'état actuel de la Pologne*[32]. Łudząco przypomina on dokument odnaleziony w Archiwum Publicznym Potockich pt. *Stan aktualny Polski w roku 1792*, który sporządzony został najprawdopodobniej ręką sekretarza Kołłątaja w języku polskim i zawiera niemal tę samą treść[33]. Jest to

[30] *Mémoire sur la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 288v–289.

[31] *Mémoire sur la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 289.

[32] *Notice sur l'état actuel de la Pologne*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 317–319; 326–327.

[33] *Stan aktualny Polski w roku 1792*, AGAD, APP, 106, s. 45–49. Domniemanie o zredagowaniu dokumentu przez Kołłątaja wysnute zostało na podstawie charakteru pisma sekretarza (por. choćby z tego okresu list Kołłątaja do I. Potockiego: AGAD, APP, 280, s. 701, passim)

najprawdopodobniej brulion lub szkic memoriału posłanego do Paryża. Szacować można, że został spisany pod koniec 1792 r., przetłumaczony w tym samym czasie, ewentualnie w pierwszych dniach stycznia 1793 r.[34] Omówił go dokładnie Kozłowski, przytaczając obszerne fragmenty w języku polskim[35]. Nie wnosi on do naszego rozumienia historii nic nowego. Stanowi opis ówczesnej sytuacji w kraju, z uwzględnieniem informacji na temat stanu wojsk rosyjskich na ziemiach Rzeczypospolitej (section I), wojska polskiego (section II), aktualnego rządu (section III) oraz nastrojów rewolucyjnych w społeczeństwie (section IV).

Drugim memoriałem, który złożony został na biurko ministra spraw zagranicznych, jest *Exposé des faits relatifs à la conduite de la République de Pologne aux années 1788, 89, 90, 91, 92 dans ses rapports avec la Prusse*. Analogicznym do niego dokumentem spisanym również w języku francuskim, jest pismo, o podobnym tytule, z zamieszczoną notatką w prawym, górnym rogu pierwszej strony: „Rękopism Marszałka Potockiego"[36]. Jest to brulion, zawierający liczne skreślenia i uwagi na marginesach.

Ze względu na znaczenie dokumentu oraz zamiar wypełnienia luki w historiografii warto zacytować kilkustronicowy tekst w całości:

Exposé des faits relatifs à la conduite de la République de Pologne aux années 1788, 89, 90, 91, 92 dans ses rapports avec la Prusse

[k. 321r] Ce fut le 12 octobre 1788 que la Cour de Prusse fit les premières démarches officielles à Varsovie pour donner à la Diète l'impulsion qui devait soustraire la Nation polonaise de la domination de la Russie et lui rendre son existence politique. Ces démarches sont trop connues de toute l'Europe pour qu'il soit nécessaire de les rappeler ici.

L'augmentation de l'Armée en Pologne, la suppression du Conseil permanent et la réforme du gouvernement (ou plutôt de l'anarchie) garanti par la Russie en 1775 furent les premiers résultats de cette impulsion qui tendait à réunir la Pologne et la Prusse par un traité d'alliance et de commerce.

Les négociations ouvertes lors du voyage de l'Impératrice de Russie en Crimée entre la cour de Pétersbourg et le roi de Pologne, renouvelées au commence-

[34] Kozłowski przyjął, że francuska wersja sporządzona została w grudniu 1792 r. W brulionie zapisano: „Dla dokładnego opisania stanu aktualnego Polski w roku teraźniejszym 1792…", w memoriale zaś: „w czasie sejmu, w maju roku zeszłego Polska dostarczała żołdu na opatrzenie kompletne 67 000 ludzi", w brulionie natomiast czytamy: „liczba Wojska Polskiego przed zaczęciem wojny z Moskwą była 67 [tys.]". Odpowiadało to mniej więcej stanowi wojsk w Polsce w przededniu wkroczenia wojsk moskiewskich, szacowanemu na 57–65 tys. żołnierzy (BUTTERWICK 2020, s. 315). Autorzy pisali zarazem „w czerwcu i lipcu roku bieżącego…", co z kolei pozwala domniemywać, że mowa o grudniu. Wiemy jednak, że właściwa treść powstała w grudniu 1792 r. Kiedy dokładnie przetłumaczono memoriał, jest już kwestią drugorzędną.

[35] KOZŁOWSKI 1906, s. 803–807.

[36] *Exposé des faits relatifs à la conduite de la République de Pologne aux années 1788, 89, 90, 91, 92 dans ses rapports avec la Prusse*, AGAD, APP, 106, s. 4–11.

ment de la guerre avec la Porte, étant parvenues à la connaissance du roi de Prusse, ses injustices [sic] ne cessèrent dès lors d'en témoigner la plus vive inquiétude et d'exciter les Polonais contre la Russie.

Les promesses de la cour de Berlin quoique séduisantes et très favorables à l'opinion nationale, n'auraient cependant pas attiré une attention sérieuse, si le patriotisme des meilleurs citoyens n'eût été ranimé par les insinuations les plus formelles des ministres [k. 321v] de Prusse et d'Angleterre, pour engager la Pologne à se donner un gouvernement indépendant et stable et pour détruire à jamais les germes de l'ancienne anarchie.

Il est constant que l'établissement d'une nouvelle constitution fût proposé comme une condition préalable, sans laquelle il était impossible à la Prusse de former avec la République aucune liaison permanente et que l'accélération de la conclusion du traité d'alliance fût une suite des dispositions de la Diète à donner à la Nation un meilleur gouvernement.

Comme ces réformes exigeaient un temps considérable et auraient retardé le traité d'alliance dont la cour de Berlin pressait la conclusion, on convint des bases ou points fondamentaux sur lesquels le nouveau gouvernement devait être formé. Ces points arrêtés, décrétés et communiqués au roi de Prusse, furent suivis du traité d'alliance, signé le 29 mai 1790 et ratifié dans la quinzaine. C'est précisément à quoi se rapporte l'article du dit traité qui garantit l'indépendance du gouvernement intérieur de la Pologne.

Tout le travail du Comité chargé de rédiger l'acte constitutionnel n'a été que le développement de ces bases et il fut porté aux États et mis en délibération le 4 août de la même année. Le droit d'élire ses rois, ayant été dans les dites bases déclaré inhérent à la nation, sans rien préjuger sur la question de l'élection par individus ou par familles, le projet du Comité de Constitution proposa l'élection des rois par dynastie; remettant à la sagesse de la diète le mode de décret sur cette nouvelle loi.

Elle occasionna de grands débats à la diète dont le résultat fut: 1. d'éloigner d'abord les maux de l'interrègne, en désignant au roi un successeur de son vivant, 2. de proposer à cet effet à la nation l'électeur de Saxe, 3. d'attendre l'opinion des diétines ou assemblées palatinales [k. 322r] sur le plan du Comité de Constitution, opinion qu'elles ne manqueraient pas de manifester dans leurs cahiers.

Le 24 septembre et le 9e octobre suivant, la Diète consulta par des universaux les palatinats qui s'assemblèrent le 16 octobre et qui dans leurs instructions, déférèrent unanimement la Couronne à l'électeur de Saxe, comme successeur éventuel, et quant à la succession par familles, un grand nombre d'assemblées palatinales la recommandèrent expressément, quelques-uns rejetèrent; la plus grande partie se borna à exprimer le vœu général de donner toute la stabilité possible à la constitution nouvelle. Ces dispositions et ces actes des assemblées palatinales eurent dans le temps toute publicité et les séances de la Diète en constatèrent successivement la vérité.

Cependant, la lenteur des formes, les contrariétés artificieuses de quelques membres secrètement attachés à la Russie, et plus qu'autre chose, les circonstances politiques qu'on ne cessait d'annoncer au gouvernement soit indirectement, soit par les avis des ministres de la République dans les cours étrangères, alarmèrent la

nation qui, ayant jugé à propos de doubler le nombre de ses représentants, demandait l'accélération de l'acte constitutionnel. La très grande majorité des nonces se réunit au roi et quelques membres qui avaient leur confiance, ayant combiné avec lui un projet abrégé de la constitution, tel qu'il était indiqué dans les bases connues et dans le grand plan imprimé et porté depuis neuf mois à la connaissance du public, on se détermina à le décréter dans son ensemble, le 3 mai 1791, en y ajoutant la sanction des formes légales le 5 du même mois, jour où l'unanimité calme et réfléchie ratifia ce que la presque unanimité avait accepté par acclamation.

Le cabinet de Postdam, ainsi que celui de Saxe, confidentiellement instruits du fond de la Constitution, reçurent immédiatement des mains [k. 322v] du roi de Pologne, la nouvelle de l'acte du 3e de mai et le roi de Prusse après avoir accordé une audience particulière au prince Jablonowski, ministre de Pologne et une autre à Stanislas Potocki, nonce de Lublin chargé à cette occasion d'une mission particulière, répondit de la manière la plus obligeante et envoya en même temps au comte de Goltz, conseiller de légation et son chargé d'affaires, une dépêche ostensible de félicitation sur la démarche décisive de la diète, dépêche que celui-ci remit officiellement à la Députation des affaires étrangères et qui fut lue en pleine Diète (a)[37].

[k. 323r] Depuis cette époque, le ministre polonais se fit une loi de continuer à se concerter avec la cour de Berlin au point que la communication officielle de l'acte du 3e de mai aux deux cours impériales, ainsi qu'aux autres puissances fut suspendue par déférence pour le roi de Prusse jusqu'au moment qu'il jugea convenable d'indiquer à cet effet.

L'entrevue de Pilnitz, la convention de la cour électorale de Saxe avec celle de Berlin ne purent que contribuer infiniment à entretenir la confiance des Polonais ainsi que l'intelligence qui s'était établie entre elles et Varsovie, en sorte que les négociations ouvertes à Dresde et les modifications proposées dans la nouvelle forme de gouvernement, par le ministère de l'électeur de Saxe aux commissaires de la République, devinrent par là même de nouvelles preuves de la part que le roi de Prusse ne cessait de prendre à tout ce qui regardait l'établissement de l'électeur de Saxe sur le trône de Pologne et l'affermissement de la nouvelle Constitution.

La mort de l'empereur Léopold, n'ayant apporté aucun changement essentiel dans le système adopté par les cours de Vienne et de Berlin, les négociations entre Vienne et Varsovie continuèrent également sur la base des assurances les plus formelles de l'acquiescement et de l'intérêt de la Prusse aux objets portés à la connaissance de la Diète de la part de l'électeur, et toutes les fois qu'il s'agissait de pressentir ou de prévenir des dispositions de la Russie, les communications confidentielles n'ont jamais annoncé que des arrangements pacifiques avec l'impératrice, elles éloignaient jusqu'à la possibilité des hostilités.

Cependant, quelques mécontents et nommément Félix Potocki et Severin Rzewuski s'étaient rendus à Jassy, auprès du prince Potemkin, et après la mort subite de ce dernier, coïncidente à leur arrivée, ils partirent pour Pétersbourg, quoique sommés

[37] U dołu: „(a) Extrait de la Dépêche du roi de Prusse: «J'ai reçu votre dépêche du 3 mai avec son apostille…»". Treść tekstu opublikowano w: Suplement do nr. 3 t. XXVI „l'Esprit des gazettes", s. 62.

par la Diète de se rendre à leur poste. Les nouvelles et les informations précises que [k. 323v] le ministre de Pologne en Russie ne cessait de mander de cette capitale obligèrent le roi de Pologne et son ministre des affaires étrangères d'interpeller officiellement l'envoyé de Prusse résidant à Varsovie, aussi bien que le cabinet de Berlin lui-même, sur les dispositions du roi de Prusse et sur les mesures à prendre de concert à l'égard des troupes russes qui cernaient les frontières de la Pologne dans le cas où les hostilités dont cette République était menacée vinssent à éclater.

Les réponses uniformes qu'on reçut constamment furent: „que les Russes n'attaqueraient pas la Pologne, mais qu'au contraire, le roi de Prusse remplirait les engagements de bon et fidèle allié": tel fut jusqu'au commencement du mois de mai dernier de langage de la cour de Berlin qui, d'accord avec les ministres de Vienne à Varsovie et à Dresde, se bornèrent [sic] à recommander à la Pologne de ménager l'amour propre de l'Impératrice et d'éviter toute démarche capable de la blesser.

Les mouvements des Russes sur les frontières devenaient si inquiétants que la Diète crut ne pouvoir différer de se mettre en mesure, deux jours avant le décret ou proclamation aux citoyens pour la défense de la Patrie, portée le 16e avril et communiquée à tous les ministres résidants à Varsovie et accompagnée d'une note du chancelier Chreptowich. Lucchesini, envoyé de Prusse, interrogé par le roi et le ministre des Affaires étrangères Chreptowicz sur la conduite à tenir dans les circonstances, réitéra les assurances que „les Russes n'entreraient pas en Pologne, que peut-être ils tâcheraient de se présenter aux frontières, comme amis et protecteurs des mécontents; mais que les Polonais n'avaient rien de mieux à faire que de songer à eux-mêmes, que c'était le seul moyen d'engager les autres à y songer aussi; enfin qu'il dépendrait des moyens et de la conduite des Polonais de porter les puissances à les secourir".

Ce ne fut que sur la note du 18 avril dernier qui accompagnait et communiquait l'acte susdit de défense de la Patrie, que l'envoyé de [k. 324r] Prusse fit pour la première fois une réponse laquelle paraissait plutôt adressée à l'ancien gouvernement polonais qu'au ministre des Affaires étrangères établi par la nouvelle constitution, et le 4e mai suivant il en donna une seconde où il déclarait au nom du roi son maître que „Sa Majesté Prussienne ne prenait aucune connaissance de ce qui faisait l'objet des occupations de la diète actuelle".

Depuis ce jour, le marquis de Lucchesini se donna tous les mouvements pour annoncer d'office et confidentiellement qu'il avait ordre de sa cour de déclarer que „Sa Majesté Prussienne n'avait pris aucune part à la nouvelle constitution, et que si le parti patriotique entendait de la défendre à main armée, le roi de Prusse ne se croyait pas obligé de le secourir aux termes du traité".

Le 18 mai, l'envoyé de Russie donna sa déclaration et le 21 les hostilités commencèrent. Il était important au Pouvoir Exécutif qui en temps de guerre, était plus particulièrement confié au roi de Pologne, de sonder la profondeur de la perfidie prussienne. Cette commission fut confiée à Ignace Potocki, grand maréchal de Lituanie qui se rendit à Berlin les derniers jours de mai. L'entier abandon de la Pologne à la Russie lui fut clairement prononcé par le ministre Schullembourg, chargé de la part du roi de conférer avec le maréchal Potocki. En vain, ce dernier s'adressa-t-il à Bischowswerder pour ramener aux principes à l'alliance, à ses propres intérêts,

la conscience surprise du roi, le favori alléguant la défense de se mêler des Affaires étrangères à sa place, blâma en hypocrite l'immoralité et même l'impolitique du ministre. Le maréchal Potocki s'adressa alors directement au roi, sans obtenir d'autre succès que celui d'intimider sa conscience. Elle fut bientôt distraite par la soi-disante marche triomphante en France, à laquelle sacrifiant les intérêts de son pays, il n'est pas étonnant qu'il en eût fait de même à l'égard de la Pologne. Rien [k. 324v] n'était plus digne de la politique astucieuse de Catherine que d'employer à l'exécution de son projet cette même cour qui aurait dû lui servir d'obstacle.

La note donnée par le ministre des Affaires étrangères en Pologne pour requérir le contingent de la Prusse conformément l'article VI du traité d'alliance, n'obtint qu'une réponse vague et dilatoire. Elle fut suivie d'une réponse du roi de Prusse à la lettre du roi de Pologne, remise par le maréchal Potocki; réponse dans laquelle le roi de Prusse déclarait que: „les conjonctures présentes amenées par la Constitution du 3 mai 1791 postérieure à son traité n'étant pas applicables aux engagement qui s'y trouvent stipulés, il ne tenait pas à lui de déférer à l'attente du roi de Pologne".

Et dans ce même intervalle de temps, il s'agissait d'un traité d'alliance entre la Russie et la Prusse et d'un autre entre la Russie et l'Autriche. Dans tous les deux traités, on y stipulait une condescendance parfaite des deux cours allemandes envers la Russie, pour tout ce qui pouvait concerner la Pologne. Dès lors, les troupes prussiennes portées sur les frontières des palatinats de Posen et de Plock reçurent ordre de se tenir prêtes à marcher. Le général Moellendorf fut déjà destiné à les commander. Bulhachoff ministre de Russie déclara au roi de Pologne: que la Russie empêchait seule les troupes prussiennes d'entrer; que, d'ailleurs, elles étaient prêtes à la première réquisition de la Russie, mais qu'une fois sur le territoire polonais, il ne répondait plus quand et à quel prix elles sortiraient.

Ce simple exposé des faits n'est destiné qu'à mettre dans son vrai jour la conduite de la République de Pologne depuis le [k. 325r] commencement de ses rapports avec la Prusse, conduite déterminée par la confiance et la loyauté, et fondée sur un traité motivé lui-même par les intérêts bien entendus et permanents, non seulement pour la Prusse et la Pologne, mais encore pour d'autres États.

Do obu memoriałów dołączone zostały dwie tabele. Pierwsza z nich, *Table A. Quartiers de l'armée russe en Pologne aux ordres du général Kochowski*, opisuje, jak wskazuje tytuł, szczegółowe rozmieszczenie trzech dywizji wojsk imperatorowej na terenie Polski w formie z kolumnowym podziałem na *Régiments*, *Etat major et quartiers* oraz *palatinats*[38].

W drugim załączniku, pod literą B, zatytułowanym *Table des fournitures faites aux troupes russes en Pologne pour une demi année*, wyliczona została wartość furaży, z wyszczególnieniem województw i ziem (*palatinats et districts*) Korony[39].

Oba memoriały z dwiema tabelami, które wiózł ze sobą Kościuszko, sporządzone są tym samym, starannym charakterem pisma, bez dopisków i poprawek

[38] *Table A*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 328–331.

[39] *Table B*, AD, CP, Pologne, suppl. 14, k. 332–333.

w tekście. Karty zapisane są przy zachowaniu niewielkiego marginesu, na którym (wyłącznie w *Notice*…) autorzy zamieścili podtytuły odnoszące się do poszczególnych punktów i akapitów. Każdy z czterech dokumentów zawiera odrębną kartę tytułową. Natomiast już na etapie krytyki zewnętrznej *Mémoire sur la Pologne* widać wyraźnie, że dukt pisma znacząco odbiega od właściwych dokumentów, zawiera drobne poprawki i nie nosi wyraźnych znamion pisma oficjalnego. Spisany jest on w formie *pagina fracta*: kolumny tekstu zamieszczone są na prawej stronie kart, po lewej jedynie zasygnalizowane tytuły kolejnych części memoriału.

PODSUMOWANIE

Zarysował się zatem zgoła inny wymiar misji Kościuszki, a przynajmniej wiezionych przez niego dokumentów. Emigranci polscy, przede wszystkim Hugo Kołłątaj i Ignacy Potocki, nie posunęli się do abstrakcyjnych propozycji całkowitej rewolucji w Polsce, ale przedstawili rządowi francuskiemu jak najdokładniejsze informacje dotyczące aktualnej sytuacji społecznej i politycznej Rzeczypospolitej. Oczywiście instrukcje, które zamieścił Parandier w swojej korespondencji, oraz informacje zawarte przez Kołłątaja w memoriale dla Wawrzeckiego, ukazują odważne propozycje, jednak nic nie wskazuje, by zostały one przelane na oficjalne pismo. Należy rozróżnić wagę dyskutowanych na konferencjach propozycji od oficjalnie złożonych memoriałów. Wyjaśnienie, że emigranci polscy nie byli autorami memoriału *Sur la Pologne*, zawierającego radykalne deklaracje całkowitej rewolucji oraz ustalenie właściwych dokumentów wiezionych przez Kościuszkę dla Lebruna, jest sprawą kluczową. Dzięki niej możemy lepiej zrozumieć rachuby Polaków na pomoc Francji na przełomie 1792 i 1793 r.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRODŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

AD [= Archives Diplomatiques, La Courneuve], CP [= Correspondance politique], Pologne, 320, 321; Pologne, suppl. 14

AGAD [= Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa], APP [= Archiwum Publiczne Potockich], 106

SHStD [= Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden], GK [= Geheimes Kabinett], loc. 1430/2

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

BUTTERWICK 2020 = Richard Butterwick, *The Polish-Lithuanian Commonwealth 1733–1795. Light and flame*, New Haven, CT–London 2020

DEMBIŃSKI 1897 = Bronisław Dembiński, *Materyały do życia Kościuszki*, „Kwartalnik Historyczny”, XI, 1897, 4, s. 793–799

GROSSBART 1929 = Julien Grossbart, *La politique Polonaise de la Révolution Française jusqu'aux Traités de Bâle: II. — La mission de Kosciuszko à Paris (Décembre 1792 — Juin 1793)*, „Annales historiques de la Révolution française", VI, 33 (Mai–Juin 1929), s. 242–255

HERBST 1968 = Stanisław Herbst, *Kościuszko Andrzej Tadeusz Bonawentura*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XIV, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968, s. 430–440

KOCÓJ 1976 = Henryk Kocój, *Francja a upadek Polski*, Kraków 1976

KOCÓJ 1987 = Henryk Kocój, *Wielka Rewolucja Francuska a Polska*, Warszawa 1987

KORZON 1904 = Tadeusz Korzon, *Przyczynek do emigrackiej działalności Kościuszki z r. 1793*, „Kwartalnik Historyczny", XVIII, 1904, 1, s. 47–56

KORZON 1906 = Tadeusz Korzon, *Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta*, Kraków 1906[2]

KOZLOWSKI 1923 = Władysław M. Kozlowski, *Le dernier projet d'alliance franco-polonaise (1792–1793)*, „Revue d'histoire diplomatique", XXXVII, 1923, s. 257–275, 464–499

KOZŁOWSKI 1899 = Władysław M. Kozłowski, *Misya Kościuszki do Paryża w r. 1793*, Lwów 1899

KOZŁOWSKI 1906 = Władysław M. Kozłowski, *Nowy przyczynek do wyjaśnienia misyi Kościuszki i próby nawiązania stosunków z Francyą w roku 1793*, „Przewodnik Naukowy i Literacki", XXXIV, 1906, s. 794–819

KRAUSHAR 1903 = Aleksander Kraushar, *Barss, palestrant warszawski. Jego misya polityczna we Francyi (1793–1800)*, Warszawa 1903

LEŚNODORSKI 1960 = Bogusław Leśnodorski, *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, Warszawa 1960

Listy 1872 = *Listy Hugona Kołłątaja pisane z emigracyi w r. 1792, 1793 i 1794*, wyd. Lucjan Siemieński, t. I, Poznań 1872

PEZDA 2005 = Janusz Pezda, *Listy Tadeusza Kościuszki w zbiorach Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie*, w: *Historia i historyk. Studia dedykowane pamięci prof. Mirosława Frančicia*, red. Adam Walaszek, Krzysztof Zamorski, Kraków 2005

Pisma 1974 = *Pisma Tadeusza Kościuszki*, wyd. Henryk Mościcki, Warszawa 1947

PRÓCHNIK 1964 = Adam Próchniak, *Francja i Polska w latach 1789–1794*, Warszawa 1964

SZYNDLER 1991 = Bartłomiej Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746–1817*, Warszawa 1991

SZYNDLER 2001 = Bartłomiej Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 2001

Tajna korespondencja 1961 = *Tajna korespondencja z Warszawy 1792–1794 do Ignacego Potockiego*, wyd. Maria Rymszyna, Andrzej Zahorski, Warszawa 1961

TOKARZ 1905 = Wacław Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja*, t. II, Kraków 1905

Kosciuszko's mission to Paris in 1793. Clarification of the issue of the memoranda submitted to Minister Lebrun

After the fall of the Constitution of 3 May, representatives of the Polish political and military authorities decided to emigrate, heading for Saxony, among other places. There, the main representatives of the nation resolved to seek support in France, sending Tadeusz Kościuszko as a delegate to the French Ministry of Foreign Affairs for this purpose. Over the last two centuries, research into the biography of the future Supreme Commander has brought to light many controversial issues and inaccuracies concerning his stay in Saxony which are worth recalling, explaining, and correcting. Particularly important, among them, is the message addressed by Polish patriots to Minister Pierre Lebrun and the expectations they formulated through Kościuszko. Leaving Leipzig, he received two memoranda from the emigrants: the first one on the current state of Poland, and the second one describing political relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Prussia in the era of the Great Sejm and the Targowica Confederation. Historians since the 19th century, however, have erroneously associated the wrong document to Kościuszko's mission, thus overlooking the text describing Polish-Prussian relations, which no one has noticed so far. The drafts of both memoranda, found in the Potocki Public Archive, furthermore, make it possible to guess the main initiators of the texts. The particular importance of the research problem is due to the fact that the wrong memorandum, ascribed to the emigrants, is completely inconsistent with the reality of the time. Thus, the conclusions accepted so far attribute to Potocki and Kołłątaj, among other things, the intention to incite uprisings in Bohemia, Hungary, Prussia, and Russia, to establish republicanism in Russia, to raise an army of three hundred thousand soldiers, to abolish royal power and to liquidate the higher clergy in Poland. Not only has this version been consistently repeated for more than a century by Polish scholars (even in the most wide-spread publishing series), but it has also taken roots in French historiography.